
ЕТИКА, ЕСТЕТИКА, ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

УДК 130.2+111.852

© Марина Яковенко
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля (м. Луганськ)

УСВІДОМЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНОГО В КУЛЬТУРІ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Аналізуються домінуючі аспекти становлення та усвідомлення сутності естетичного, що пов'язані з розвитком культурних складових європейського середньовіччя. Звертається увага на ступінь релігійно-обумовленого запиту епохи щодо естетизації повсякденності та релігійного культу. Розглядається вплив соціальних змін на суспільне сприйняття естетизованих культурних форм. Здійснено огляд ментально-засвоєних поняттєвих начал, що склали підґрунтя становлення теоретичних засад естетичного знання осмисленої епохи. Ключові слова: культура, чуттєвість, естетичне, потреби епохи, суспільне сприйняття.

Уявлення про те, що свідомість в епоху середньовіччя перебуває в рамках установлених канонів, що естетичного осягнення світу немає і що художні символи було суворо регламентовано похитнулося: у ХХ ст. з'являється багато різноманітних відомостей і це значною мірою впливає на колишнє наукове сприйняття. Дійсно, зрозуміти сутність середньовічної чуттєвості, проникнути в середньовічну ментальність, осягнути те, як людина тих далеких часів проникає в сутність естетичного, сучасній людині доволі складно з тієї причини, що характер новоявлених культурних образів значно раціоналізує, спрощує інтуїтивну частину осягнення світу. Ставлення європейців до такого тонкого поняття, як краса (яке тривалий час уособлювало естетичність усвідомлюваного), сьогодні може бути осмислене лише за умови адекватного розуміння менталітету й чуттєвого сприйняття епохи середніх віків.

Ми ж у процесі огляду становлення естетичних засад епохи вважаємо за необхідне враховувати в загальноприйнятій історичній систематизації соціокультурні реалії та, акцентовано, поширення освіти, оскільки „для історії естетики має значення не лише мистецтво, але й мораль, звичаї, релігія й філософія, економічне й політичне життя” [2].

Необхідно з'ясувати, чи правдивим є твердження, що в середні віки естетики не існувало у зв'язку із всепроникненням церковної цензури.

Складність дослідження естетичного знання середньовіччя у сьогоденні підтверджує і той факт, що до нього неохоче звертаються й ближчі в історичному вимірі дослідники. Як приклад можна згадати німецьких істориків, які займалися питаннями естетики, – Макса Шаслера, котрий у своєму дослідженні „Критична історія естетики” (1872) переходить від Плотіна безпосередньо до ХVІІІ ст., та Бенедетто Кроче, який у дослідженні „Естетичне” (1929) середньовічним теоріям з цього питання приділяє лише чотири сторінки. Набагато активніше звертаються до естетичних аспектів середньовіччя дослідники сучасності, серед яких можна відзначити В. Бичка, Е. де Брюна, Е. Жильсона, Л. Крестовські, Дж. Метью, Ф. Тейлора, А. Хаузера, Й. Гейзінга, В. Шелюто, У. Еко.

Загалом предтеча ідей у філософії цієї історичної доби, у межах яких розвивається й естетичне знання, проглядається доволі чітко, перш за все, тому, що середньовіччя залишилося в історії людства епохою значної трансформації ідей греко-римської, китайської, індійської й арабської культур у цілісну культурну спадщину Європи. Ю. Очерет стверджує, що монополія на знання латинської мови дозволяла церковникам протягом тривалого часу утримувати монополію на античну культуру, піддаючи цензурі й урізуючи на власний розсуд те, що вони з „безбожної”, „язичницької” літератури дозволяли поширювати як навчальні тексти для вивчення латинської мови” [3, с.107]. Саме церква мала найбагатші бібліотеки, що містили твори античної літератури, історії, філософії, з яких було втрачено (напрошується питання, чи втрачено?) трактати з естетики Аристотеля, ранній трактат „Про підходяще та прекрасне”,

фактично першу працю св. Августина. Більше того, про ці праці практично не згадують у дослідницькій літературі. Складається враження, що їх було навмисно „забуто” свого часу.

До праць, що формують естетичне поле знання раннього середньовіччя, зазвичай відносять „Етимології” Ісидора Севільського, який систематизує та класифікує естетичну термінологію, успадковану від античності, описує походження й дає визначення основним поняттям тодішньої науки (зокрема, визначення прекрасного), що входить до складу так званих вільних мистецтв. Особливе місце відведено Ареопагітикам. У концепції прекрасного, яка в них розвивається, відзначають такі елементи: а) ідею антиномічності сутності прекрасного (абсолютність і відносність краси); б) ідею еманції краси, в) учення про любов, г) учення про світло. Символіка світла, як відомо, вплинула не лише на мислителів, але й на митців середньовіччя, які намагалися розв’язати проблему освітлення в церковній архітектурі за принципами неоплатонічної метафізики світла.

Дуже рідко звертаються й до зразків естетичного самовираження святих отців, хоча „майже всі середньовічні мислителі, від Абельяра до св. Бернарда, від послідовників Вікторина Афра до св. Фоми і св. Бонавентури, у молодості вправлялися в поезію й залишили по собі як простенькі школярські вправи, так і вельми високі зразки середньовічної латинської поезії, наприклад, Євхаристичний молебень св. Фоми... Незалежно від епохи навіть аскети відчують привабливість земних радощів та їхню спокусливість. Більше того, вони відчують цей потяг сильніше, ніж усі інші: саме на контрасті між сприйнятливостю до земного й устремлінням до надприродного ґрунтується драма дисципліни” [5]. Щодо середньовічного філософа взагалі, то він „говорить про красу, не просто маючи на увазі концептуальну реальність у її суто абстрактному прояві, він більш чи менш відкрито звертається до почуттів буденних, досвіду пережитого й накопиченого” [Там само]. Стосовно ж класичного мистецтва, осередку візуалізованих естетичних форм, воно деякою мірою збереглося під егідою церкви, однак трансформувалося в таку форму, яка сприяла закріпленню нової ментальності, що формується в середньовічній культурі.

В контексті нашого пошуку виникає питання: „Наскільки справедливим є твердження, що поняття краси (естетичної чуттєвості) властиве всім без винятку верствам населення, якщо навчання й знання сконцентровані в межах окремих соціальних верств?”. Однак якщо за таких умов звернутися до середньовічної культури загалом, і світської, і духовної, то сприйнятливостю людини до прекрасного, як природного, так і художнього походження, стане для нас безперечним фактом. Тут у полі нашої уваги – ставлення до прекрасного як архетипу людського існування: Ще в першій половині ХХ століття Е. Курціус доводив, що сучасна людина занадто переоцінює роль мистецтва, тому що вона втратила відчуття досягнутої краси, яке мали неоплатонізм і середньовіччя [8]. У нього йдеться про красу, естетика якої не спирається на жодну ідею. Ця окрема думка звертає нашу увагу на те, що в процесі дослідження особливостей функціонування естетичних концепцій, наявних у полі філософського знання, слід урахувати ментальні особливості людей того часу. У. Еко в цьому контексті виділяє такі специфічні підстави естетичних аспектів ментальності:

- досвід осягнення краси є, перш за все, моральною та психологічною реальністю для людини середньовіччя;
- розглядаючи красу, не осягнуту чуттєвим сприйняттям, люди середньовіччя шляхом аналогій або ретельно перевірених висновків, завдяки паралелям, непрямим чи прямим, знаходили засоби для опису прекрасного, сприйнятого чуттями, краси речей природних і самого мистецтва;
- сфера естетичного інтересу в людей середньовіччя була ширшою, ніж у нас, а їхню увагу до краси речей часто стимулювало усвідомлення краси як метафізичної даності;
- поряд із безліччю теорій і думок існував і смак звичайної людини, досвідченого поціновувача творів мистецтва, який активно звертався до всього, що можна сприймати чуттями;
- і, як наслідок, цей смак, зафіксований у багатьох проявах, теорії були покликані оцінити та спрямувати так, щоб увага до речей, пізнаваних чуттями, жодною мірою не суперечила прагненням духовним [5].

Необхідно також урахувати, що поняття „мистецтво”, яке сьогодні розуміють як невід’ємний складник естетичного, в уявленні середньовічної людини з естетичним не мало

нічого спільного. К. Боринські, розглядаючи сутність поняття мистецтва, зауважує, що загальну його концепцію того часу виражено у визначенні: „Мистецтво – це вміння працювати яким-небудь способом, тобто у визначеному порядку” (Квінтиліан). Водночас, поезію, якщо брати до уваги твердження Аристотеля про те, що люди нездатні логічно мислити, не вдаючись до образності, іноді викладали як вступний курс до логіки” [7, с.30 – 33]. Це, однак, не свідчить про те, що християнська думка, з її акцентом на особистість Спасителя, не потребувала образотворчого мистецтва. Саме тому вже з моменту його виникнення християнство не могло ігнорувати художню спадщину античності. Т. Буркхардт указує на деяку суперечливість цього запозичення, у процесі якого „християнство сприйняло відомі зачатки натуралізму в антидуховному розумінні слова”, і „незважаючи на тривалий процес асиміляції, якої ця спадщина зазнала протягом століть, її прихованому натуралізму вдавалося прориватися щоразу, як тільки слабшала духовна свідомість, навіть задовго до Ренесансу, коли відбувся деякий розрив із традицією” [1, с.50]. Без урахування цих особливостей неможливо адекватно зрозуміти естетичне як феномен культури епохи середніх віків.

Культура середньовіччя, для зовнішнього вираження якої характерні важкі похмурі форми і яка мало засвідчує красу, у ментальності така, що попри слабкі наукові знання й логічні суперечності, люди розмірковують про красу всього сущого. Краса ж, в уявленнях середньовічної людини, осіянна. Тому недивно, що образ всесвіту, створюваний філософами (достатньо згадати, що Благо, згідно з Платоном, є життєдайним сонцем усіх ідей та уявлень) і теологами, наповнений світлом та оптимізмом. У давніх євреїв, доречі, світло (поряд зі звуком, що частково відображено й у розробці св. Августином теорії музики) було найважливішим посередником між людиною та Богом, у підсумку це стає підвалиною середньовічної гносеології й естетики.

Щодо філософських джерел, які дійшли до нас, то вони свідчать про те, що в середні віки існувала скоріше інтелектуальна концепція краси, краси моральної гармонії, метафізичного сяяння: „Коли схоластик розмірковує про красу, має на увазі під цим словом якийсь атрибут Бога. Метафізика краси ... і теорія мистецтва не мають нічого спільного між собою” [8, с.432]. Інакше кажучи, філософські твори або не враховували художню реальність, що оточувала їхніх авторів, або ігнорували її.

Стиль мислення середньовічної людини значною мірою відрізняється від сучасного: він, перш за все, є символічним та алегоричним, образність запозичена в язичництва, що є одним з основних способів задоволення естетичних потреб. Загальна символізація середньовічного життя, яка відображає символічний універсум, демонструє впорядкованість, взаємовідповідність і гармонізацію буття, що за влучним зауваженням У. Еко, зазвичай насправді виявляється людською схильністю до алегорій. Він зауважує, що середньовічний символізм виражає естетичну концепцію всесвіту. У ній він розрізняє дві форми, які визначають середньовічний світогляд: метафізичний символізм як витвір філософа, який споглядає структуру речей і бачить у них красу як відбиток божественного, та універсальну алегорію, сприйняття світу як божественного творіння, де кожна річ, крім її буквального значення, наділено ще значеннями моральними, алегоричними, містичними [5].

Зважимо й на той чинник, що не в усіх естетичних ідеях, доволі сміливо висловлюваних мислителями, були зацікавлені церковники. Саме цим пояснюємо зникнення, наприклад, першого самостійного твору того ж св. Августина, який є естетичною працею. І, забігаючи наперед, скажемо, що нам невідомі цілісні праці з естетики, які б або оприлюднили, або згадували середньовічні мислителі, що може свідчити, як мінімум, про два моменти: про незацікавленість панівної в культурі ідеології та про закритість знання (освіти).

З іншого боку, цікавою є думка В. Татаркевича, який переконливо показав, що наше уявлення про те, що для середньовіччя характерне засилля релігійних поглядів, не цілком відповідає дійсності, оскільки церква переслідувала тільки тих, хто зазіхав на біблійні істини, якщо цього не відбувалося, то наука розвивалася доволі спокійно [4]. Цю думку може бути віднесено й до середньовічного ставлення до естетичного знання, обмеженість інформації про яке робить проблематичним поле його дослідження.

Відомо, що краса як атрибут розкоші була невігідна церкві: вважали, що пишні оздоби інтер'єру відволікали віруючих від благочестя й молитовної зосередженості, а значить, естетична привабливість була недоречною в межах святині. Відомі промови св. Бернарда,

Олександра Некама, Гуго проти надмірностей декору, красу яких вони, хоч і засуджували, однак не заперечували. Водночас, відкидаючи красу зовнішню за її деяку шкідливість для віруючої людини й тлінність перебування в цьому світі, як і всього земного, церква звертає свідомість і світогляд середньовічної людини на красу внутрішню, яка згинуті не може, а тому насолода красою зміщується в цю царину, і поняття естетичної цінності, хоч поняттєво й не виражене, стає іманентним внутрішній красі.

Новий соціальний про шарок, що сформувався, переконує нас у наявності смаку й загальної чуттєвої сприйнятливості в повсякденному житті і свідчить про те, що в епоху „лицарських турнірів, поезії менестрелів і галантного поклоніння дамі” відбувається значна естетизація всього культурного простору. „Лицарський і міський костюми набули помітної витонченості, а дорогоцінні прикраси стали їхнім невід’ємним атрибутом. Не тільки світські та церковні аристократи, а й купці, заможні ремісники, багаті селяни купували ювелірні вироби” [6, с.54]. Однак, відчуття незвичайного в середньовічному естетичному смаку, який формується, змішується із почуттям прекрасного, що сприймається як іманентна якість. Отже, естетичне бачення для середньовіччя – це радше акт розумового аналізу, за допомогою якого людина з’ясує для себе сутність естетичного в об’єкті споглядання.

Естетична споглядальна позиція, безумовно, властива людині того часу, однак, зближення з прекрасним і радості буття в середні віки можливі скоріш за все шляхом перетворення в почуття єднання з Богом. У цьому й призначення живопису, яке, на задумку Гонорія Отенського, полягає в трьох речах: по-перше, „щоб прикрасити дім Божий”, по-друге, живопис має нагадувати про праведне життя святих, і, крім того, „живопис – це книга для мирян” [9]. Розвиток естетичної теорії, отже, значною мірою залежить від зростання в культурі ролі емоційно-образного мислення, яке пов’язане із загальною християнізацією та естетизацією культурного простору, що пов’язаний здебільшого із освіченістю.

Однак ступінь загальної освіченості низький і ми частково можемо погодитися із зауваженням, наприклад, Й. Гейзінга про те, що здатність усвідомлювати естетичну насолоду й уміння виразити це в слові розвивається пізно. При цьому наявний понятійний апарат, що відображає чуттєву сприйнятливості, повільно входить у повсякденне життя середньовіччя. На відміну від античності, культура середніх віків не стільки породжує, скільки використовує наявні термінологічні утворення. Причому „повсякденність” і „науковість” тут можуть оперувати тими самими категоріями. Так, у повсякденній мові середньовіччя поняття „гарний” (*pulcher*) або „прекрасний” (*formosus*) асоціюються з творами як мистецтва, так і ремесла (*ars*), а категорії метафізичної естетики постійно перемежуються з визначеннями, що оцінюють твори мистецтва.

На певному етапі зрілого середньовіччя місцем концентрації інтелектуальної думки й ідеологічним осередком культури стали університети. Філософська тематика, а в її рамках й естетика, знаходять свій розвиток, і, перш за все, тому, що філософія, разом з теологією, стає полем культурно затребуваної діяльності.

У період розквіту середньовічної думки, до XIII ст., оформлюється порівняно цілісна естетична традиція, у рамках якої було створено кілька теорій: математична концепція прекрасного, естетична метафізика світла, психологія зорового сприйняття прекрасного, поняття про форму як джерело та причину насолоди. Як квінтесенція її тривалого розвитку з’являється концепція краси, заснована на гіломорфізмі, яка ґрунтується на феноменології фізичної та метафізичної краси, що спирається на естетику пропорцій та естетику світла, дві найбільш виражені ідеї християнського світу, з яких і починалося його обґрунтування. У підсумку систематичного вираження почуттю прекрасного, характерному для всього середньовіччя, надає теорія краси Фоми Аквінського, яка відображає тенденцію до ототожнення прекрасного з корисним й урівнює красу та благо. Такі зміни в середньовічному інтелектуальному житті частково пов’язані із назріванням соціокультурного зламу: у XIII ст. загальнокультурна моральна криза значно вплинула на суспільні цінності. Культура робить новий виток, який, безумовно, впливає й на формування естетичних теорій.

Тут ми не зовсім погоджуємося з У. Еко, який стверджує, що „Середньовіччя так і не зуміло поєднати метафізичну категорію краси з аналогічними суто технічними прийомами, які втілюють її в мистецтві. Отже, склалися два абсолютно різні світи, ніяк не поєднані між собою” [5]. Це твердження частково спростовує той факт, що характеристики колірних переваг, узяті з церковного й повсякденного життя, які розглядають в естетичних теоріях, що об’єднують

світло й колір, вплинули на образотворчу техніку загалом. Зі свого боку, теологи на благо загального християнського просвітництва предметно взялися перекладати ідеї, які складно засвоїти у формі теорії, на мову образів.

Серед принципів естетизованого світосприйняття домінують принцип пропорційності, який використовують і в архітектурі, і як символічний прояв естетики в геральдиці, символіці професійної діяльності, діяльності закритих спільнот, та принцип симетрії, що виявлявся, зокрема, в іконографії. В іносказання та символи закладають думки, які середньовічна міфологічно-алегорична свідомість здатна адекватно зрозуміти. При цьому мова символів як більш прийнятна для світосприйняття прояснює ті самі доктрини, які свідомість відкидала в їхній метафізично-абстрактній формі.

Отже, на тлі загальної кризи класичної культури естетико-культурний складник середньовіччя був підготовлений (і став їхнім логічним продовженням) філософськими концепціями пізньої античності. В період зрілого середньовіччя зростає примат краси, естетизм краси, емоційне сприйняття світу не тільки як прекрасного божественного творіння й людини як вінця цього творіння, а й певного соціокультурного запиту.

Два „абсолютно різні світи” існують тільки в зоні теоретичного осмислення й зумовлені здебільшого нашим неповним знанням та обмеженим розумінням епохи середніх віків, що не дозволяє ці світи поєднати. Натомість світ художньої культури завжди є затребуваним відображенням естетико-моральних потреб своєї епохи: нові культурні прошарки, освічені й вільні в їхньому естетичному й моральному виборі, зацікавлено ставляться до чуттєвої краси, що продукована цією епохою, поширюючись на художню культуру, стосовно якої зростає захват. Таке світське ставлення до мистецтва формується внаслідок поступового вторгнення наукових запитів у сферу релігійного духу й загальнокультурного інтересу до класичної спадщини взагалі та естетики зокрема.

Представлене дослідження розглядаємо як одну із спроб урізноміщення методології сучасної історії естетики, що може слугувати елементом її подальшої розробки.

Література

1. Буркхардт Т. Сакральное искусство Востока и Запада. Принципы и методы / Титус Буркхардт ; пер. с англ. Н. П. Локман. – М. : Алетея, 1999. – 216 с.
2. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения [Электронный ресурс] / А. Ф. Лосев // Электронная библиотека : [веб-сайт]. – Режим доступа : http://royallib.ru/book/losev_aleksey/estetika_vozrozhdeniya.html. – Заголовок с экрана.
3. Очерет Ю. В. Информационная культура французского средневековья / Ю. В. Очерет // Эстетика: информационный подход : сб. ст. / междунар. акад. информатизации, отд-ние информ. культуры и др. ; науч. ред. Ю. С. Зубов, В. М. Петров. – М. : Смысл, 1997. – С. 106 – 113.
4. Татаркевич В. История философии : Античная и средневековая философия / Владислав Татаркевич ; пер. с пол. В. Н. Кваскова. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2000. – 481 с.
5. Эко У. Эволюция средневековой эстетики [Электронный ресурс] / Умберто Эко // Библиотека Якова Кротова : [веб-сайт]. – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/26_ae/aekk/o_02.htm. – Заголовок с экрана.
6. Ювелирные изделия / ред. группа : А. Русакова, Т. Евсеева, С. Тихомиров. – М. : Мир энцикл. Аванта+, Астрель, 2008. – 184 с. – (Самые красивые и знаменитые).
7. Borinski K. Die Antike in Poetik und Kunsttheorie / Karl Borinsky. – Leipzig : Theodor Weicher, 1914. – 324 s.
8. Curtius E. R. Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter / Ernst Robert Curtius. – Francke : Auflage, 1993. – 608 s.
9. Endres J. A. Honorius Augustodunensis / Joseph Anton Endres. – Ulan Press, 2012. – 190 p.

Summary

*Yakovenko M. Comprehending Aesthetic Concept in Terms of the Middle Ages Culture. Dominant aspects of aesthetic concept formation and understanding, related with the European Middle Ages cultural components development are analyzed in the article. Moreover, everyday life aesthetization and worship aesthetization are mainly caused by the religiously driven era demand. We examined the impact of social changes on public perception of aesthetically defined cultural forms. Mental-learned principles which became the foundation of aesthetic knowledge theoretical basement have been reviewed. **Keywords:** culture, sensuality, aesthetic concept, era needs, public perception.*